

میراث مرتضوی

جساریابی در باب میراث مکتوب شریف مرتضی

گزیده و ترجمه و نوشتہ

حمید عطائی نظری

المَشْرِيفُ الْأَجَلُ الْمُرْتَضَى
ذِي الْمَجْدِ بِأَبِي الْقِسْمِ مِنَ الطَّاهِرِ الْأَوْجَارِ
بِكُلِّ الْمَنَاقِبِ بِأَبِي لُحْمَانَ الْمُوسَوِيِّ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه: عطائنی نظری، حمید، ۱۳۶۲ -
 عنوان و نام پدیدآور: میراث مرتضوی: جستارهایی در باب میراث مکتوب شریف مرتضی / حمید عطائنی نظری.
 مشخصات نشر: قم: مؤسسه فرهنگی طه، کتاب طه، ۱۴۰۰
 مشخصات ظاهری: ۲۸۸ ص.
 شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۲۶۰-۵
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 عنوان دیگر: جستارهایی در باب میراث مکتوب شریف مرتضی.
 موضوع: سیدمرتضی، علی بن حسین، ۳۵۵ - ۴۳۶ ق. -- نقد و تفسیر
 موضوع: Sharif al-Murtadā, 'Alam al-Hudā 'Alī ibn al-Ḥusayn -- Criticism and interpretation
 موضوع: کلام شیعه امامیه
 موضوع: Imamite Shiites theology*
 موضوع: مجتهدان و علما -- قرن ۵ ق. -- نقد و تفسیر
 موضوع: Ulama -- 11th century -- Criticism, interpretation, etc.
 رده بندی کنگره: BP۵۵/۳
 رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۹۸
 شماره کتابشناسی ملی: ۸۴۹۹۶۳۵
 اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیبا

© همه حقوق این اثر محفوظ است.

هر گونه تکثیر، انتشار، اقتباس و تلخیص یا ترجمه همه یا بخشی از این کتاب به هر صورت (چاپ، کپی، صوت، تصویر، انتشار در فضای مجازی) بدون اجازه کتبی ناشر و نویسنده ممنوع است و به موجب «قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان» پیگرد قانونی دارد.
 نقل مطلب از این کتاب در حد متعارف و با ذکر منبع مجاز است.

میراث مرتضوی

جُستارهایی در باب میراث مکتوب شریف مرتضی

گزیده و ترجمه و نوشته

حمید عطائی نظری

(استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)

میراث مرتضوی

جُستارهایی در باب میراث مکتوب شریف مرتضی

گزیده و ترجمه و نوشته

حمید عطائی نظری

(استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)

ناشر: کتاب طه

چاپ اول: تابستان ۱۴۰۱

شابک جلد شومیز: ۵-۶۲-۷۲۶۰-۶۲۲-۹۷۸

شابک جلد سخت: ۱-۰۶-۵۲۲۸-۶۲۲-۹۷۸

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

مدیر تولید: مهدی گلزاری

صفحه آرا و اجرای جلد: معصومه کرم‌پور

چاپ و صحافی: بوستان کتاب

قم: بلوار معلم، مجتمع ناشران، طبقه سوم، واحد ۳۱۴، انتشارات کتاب طه

دفتر انتشارات ۰۲۵ ۳۷۷ ۴۴ ۶۲۴

دورنویس ۰۲۵ ۳۷۷ ۴۳ ۶۲۴

فروشگاه مرکزی (کتابسرای طه) ۰۲۵ ۳۷۸ ۴۸ ۳۲۶

 tahabooks ketabtaha@gmail.com ketabtaha

www.ketabtaha.com

کتابسرای طه: کتابفروشی آنلاین

ارسال به سراسر کشور

فهرست

- یادداشت دبیر علمی کنگره بین‌المللی سید مرتضی علم الهدی ۷
- پیشگفتار ۱۳

بخش نخست: مقالات ترجمه شده

۱. اقبال یهودیان به کلام تشیع دوازده امامی: دست‌نوشتی از کتاب الذخیره شریف مرتضی / نوشته زابینه اشمیتکه ۱۹
۲. گزارشی کوتاه: قطعه‌ای نویافته از کتاب المُلَخَّص فی أصول الدین شریف مرتضی به خط عبری / نوشته گرگور شوارب ۴۹
۳. بازشناسی هویت یک رساله کلامی: إنقاذ البشر من الجبر والقدر / نوشته حسین علی عبدالسائر ۵۷
۴. شیخ طوسی: نگاشته‌های کلامی او و سنت تداول آنها / نوشته حسن انصاری و زابینه اشمیتکه ۱۰۹

بخش دوم: مقالات تألیفی / نوشته حمید عطائی نظری

۵. ضرورت اعتنا به میراث کلامی شریف مرتضی ۱۶۱
۶. لزوم توجه به نقش هم‌خانوادگی متون در تصحیح آثار کلامی (۱) ۱۷۷
۷. لزوم توجه به نقش هم‌خانوادگی متون در تصحیح آثار کلامی (۲) ۱۹۷
۸. مصائب و مصاعب رسائل سید مرتضی ۲۱۹
۹. مسائل المرتضی و مشکلات آن ۲۳۹
۱۰. ستایش فخر رازی از شریف مرتضی ۲۵۷

۱۱. تک‌نگاشتی گرانبها دربارهٔ اندیشه‌های کلامی شریف مرتضی ۲۶۱
۱۲. نخستین گام در تدوین اندیشه‌نامهٔ کلامی سید مرتضی ۲۶۹
۱۳. تتبعی نابسنده در باب اندیشهٔ کلامی شریف مرتضی ۲۷۷

بسم الله الرحمن الرحيم

یادداشت دبیر علمی کنگره بین‌المللی سید مرتضی علم الهدی

یکم. شریف مرتضی

قرن چهارم و پنجم هجری، یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخ تشیع پس از آغاز عصر غیبت است. گردآوری و تدوین منابع اصلی حدیث شیعه و نیز تدوین و تألیف نخستین آثار برجسته و مهم شیعه در عرصه‌های تفسیر، کلام، فقه و اصول فقه، محصول این عصر است و بیشترین سهم را در این زمینه دو حوزه مهم قم و بغداد بر عهده داشته‌اند.

در دویست ساله نخست پس از دوره حضور امامان شیعه، یعنی ۲۶۰ قمری تا ۴۶۰ قمری، پنج عالم برجسته شیعی، پایه‌گذاران علوم اسلامی بر اساس مکتب اهل بیت به‌شمار می‌روند. آنان دانش‌های اسلامی رایج زمان، یعنی: تفسیر، حدیث، رجال، کلام، فقه و اصول فقه را بر اساس معارف و آموزه‌های امامان شیعه تدوین کردند.

این عالمان عبارت‌اند از:

۱. محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹ ق)؛
۲. محمد بن علی بن بابویه، معروف به صدوق (م ۳۸۱ ق)؛
۳. محمد بن محمد بن نعمان عکبری بغدادی، معروف به مفید (م ۴۱۳ ق)؛
۴. علی بن حسین موسوی، معروف به سید مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶ ق)؛
۵. محمد بن حسن طوسی، معروف به شیخ الطائفه (م ۴۶۰ ق).

این پنج شخصیت با دو گرایش: نقلی و نقلی - عقلی به این علوم پرداخته‌اند. دو شخصیت اول، یعنی ثقه الاسلام کلینی و شیخ صدوق، رویکرد و منهج نقلی داشته‌اند و سه نفر بعدی، یعنی شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی با رویکرد عقلی - نقلی بدین علوم پرداخته‌اند.

ابو القاسم علی بن حسین بن موسی، ملقب به «عَلَمُ الهدی» و مشهور به «سید مرتضی» و «شریف مرتضی»، چهارمین نفر از این حلقه است. وی که از خاندانی با موقعیتی اجتماعی و علمی ممتاز برخاسته، شخصیتی ذو وجوه دارد: از یک سو عالمی ممتاز و نام‌آور در حوزه‌های تفسیر، کلام، فقه و اصول فقه است، و از جانب دیگر، شخصیتی اجتماعی و سیاسی دارد که مناصب حکومتی متعدّد، همچون نقابت سادات و اماره الحاج را بر دوش دارد. و در کنار این دو، ادیبی برجسته و صاحب ذوق است با روحی لطیف و شاعرانه.

خصایص این عالم نام آور را چنین می‌توان توصیف کرد:

۱. تألیف نخستین اثر مفصل و ماندگار در دانش اصول فقه که منطق فقه و حقوق به شمار می‌رود، به نام الذریعة إلى أصول الشریعة؛
۲. عقل گرایی و مواجهه و نقد اهل حدیث و جریان‌های اخباری؛
۳. تعامل مثبت با پیروان همه مذاهب اسلامی و به ویژه با عالمان آنها؛
۴. ادیب و شاعر که دیوان وی و نیز رسائل و مکاتباتش مورد توجه ادیبان جهان عرب و اسلام است؛
۵. جامعیت در علوم رایج زمان، همچون: فقه، اصول فقه، کلام، تفسیر و حدیث؛
۶. توجه به فقه مقارن که نوشته وی به نام الانتصار از اولین آثار در این زمینه است؛
۷. توجه به مسائل اجتماعی چون: نقابت و سرپرستی سادات، ریاست دیوان مظالم (محکمه عالی قضایی) و میانجیگری در شورش‌ها و اختلافات.

دوم. کنگره بزرگداشت سید مرتضی

سال ۱۴۳۶ قمری (برابر با ۱۳۹۳ شمسی و ۲۰۱۴ میلادی) هزارمین سال وفات سید مرتضی علم الهدی بود. آستان حضرت عبدالعظیم حسنی و مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث

به هنگام برگزاری کنگره بزرگداشت ثقة الاسلام کلینی در سال ۱۳۸۸ شمسی، ایده برگزاری کنگره بین‌المللی بزرگداشت سید مرتضی را اعلان کرد.

از سال ۱۳۹۱ جلساتی برای تصمیم‌گیری و عملی‌سازی این ایده برگزار شد و صاحب‌نظرانی از مراکز حوزوی و دانشگاهی و نهادهای فرهنگی و علمی برای مشورت دعوت شدند؛ لکن تدارک برگزاری کنگره بزرگداشت عبدالجلیل رازی قزوینی در سال ۱۳۹۱ شمسی و همایش بزرگداشت آیه الله میرزا علی مشکینی در سال ۱۳۹۳ شمسی و برخی امور ناخواسته، وقفه‌ای در تدارک و انجام کارهای کنگره سید مرتضی ایجاد کرد، تا این که از اول تابستان ۱۳۹۳ کارهای علمی و فرهنگی کنگره به صورت جدی آغاز شد.

کارهایی که دبیرخانه علمی کنگره برای خود تعریف کرد، عبارت بود از:

الف. تصحیح و تحقیق آثار سید مرتضی و انتشار آنها در یک مجموعه با عنوان مؤلفات الشریف المرتضی به ترتیب و عناوین زیر:

۱. حیات الشریف المرتضی
۲. الأمالی (غرر الفوائد و درر القلائد)
۳. الموضح عن جهة إعجاز القرآن (الصرفة)
۴. جمل العلم والعمل، و شرح جمل العلم والعمل
۵. الملخص فی أصول الدین
۶. الذخيرة فی علم الکلام
۷. تنزیه الأنبياء و الأئمة
۸. الشافی فی الإمامة
۹. المقنع فی الغيبة و ملحقاته
۱۰. الفصول المختارة من العیون و المحاسن و الحکایات
۱۱. الطرابلسیات (الأولی، الثانية و الثالثة)
۱۲. الذریعة إلى أصول الشریعة
۱۳. الانتصار لما انفردت به الإمامیة

۱۴. المسائل الناصريات (وهي المسائل الطبرية)

۱۵. طيف الخيال

۱۶. الشهاب في الشيب والشباب

۱۷. شرح القصيدة المذهبة

۱۸. ديوان الشريف المرتضى

۱۹. الرسائل والمسائل

۲۰. المتبقي من التراث المفقود للشريف المرتضى

۲۱. الفهارس العامة.

ب. انجام پژوهش‌هایی در تحلیل شخصیت، اندیشه، آثار و فعالیت‌های سید مرتضی. این مجموعه با عنوان «پژوهش‌نامه سید مرتضی» (دراسات حول الشريف المرتضى) به چاپ می‌رسد:

۱. ترتیب دیوان الشريف المرتضى / ۲ جلد

۲. شرح الأخبار الكلامية المستخرج من تراث الشريف المرتضى / ۲ جلد

۳. مجموعة المقالات العربية / ۴ جلد

۴. التعريف بالشريف المرتضى (مختارات من المقالات العربية المنشورة سابقاً) / ۱ جلد

۵. مجموعه مقالات فارسی / ۶ جلد

۶. شناخت‌نامه سید مرتضی (برگزیده‌ای از مقالات منتشر شده فارسی) / ۱ جلد

۷. تجلّی دیدگاه‌های سید مرتضی در پایان‌نامه‌ها / ۲ جلد

۸. چکیده مقالات به سه زبان: فارسی، عربی و انگلیسی / ۱ جلد

ج. انجام کارهای فرهنگی در راستای تکریم شخصیت سید و جهانی‌سازی وی، چون: چاپ تمبر یادبود هزاره وفات سید مرتضی و ثبت نام وی در فهرست شخصیت‌های فرهنگی سازمان جهانی یونسکو.

د. نشر خبرنامه و ایجاد پایگاه اینترنتی کنگره.

ه. تهیه و تولید نرم‌افزار مجموعه آثار کنگره به همراه نسخه‌های خطی و آثار درباره سید.

سوم. مشارکت‌های علمی

مشارکت با نهادها و مراکز علمی و فرهنگی، از جمله ابتکارهایی بود که برای سامان یافتن این کار بزرگ، ضروری بود. از این رو در مراحل مختلف، این همراهی‌های علمی مورد درخواست بود و نتایج سودمندی در پی داشت. مشارکت در تدوین و تحقیق برخی آثار و نیز چاپ این مجموعه، محصول همین مشارکت‌ها بود. نشر ویژه‌نامه مجلات، مانند بساتین و کتاب شیعه و نیز چاپ برخی کتاب‌ها با مشارکت ناشران فرهنگی و تأثیرگذار، چون «نشر طه» و «نشر بشری»، نمونه‌های دیگر از این مشارکت‌هاست. بر این اساس، دبیرخانه کنگره، سپاس ویژه خود را تقدیم بانیان فرهیخته نشر طه می‌کند که چاپ و نشر کتاب حاضر را برعهده گرفتند.

امید است تحقیق و نشر آثار و برگزاری کنگره در مسیر اعتلای فرهنگ اهل بیت علیهم‌السلام و ترویج عقلانیت و تفاهم مذهبی که دو خصیصه برجسته سید مرتضی بود، قرار گیرد.

مهدی مهریزی

دوشنبه بیستم بهمن ماه ۱۳۹۹

بیست و پنجم جمادی الثانی ۱۴۴۲

هشتم فوریه ۲۰۲۱

هو الحکیم

شریف عراق و مرجع فضلاء آفاق، جناب سید مرتضی علم الهدی (د: ۴۳۶ هـ.ق.) بی‌گمان در زمره چند متکلم صاحب‌مکتب و یکی از دانشوران جامع‌الاطراف در درازنای تاریخ تفکر شیعه است. میراث سترگِ گران‌سنگ او، خود شاهد صدق و گواه استوار این ادعاست. گرچه در راستای شناخت آثار و آراء شریف مرتضی تحقیقات و تدقیقاتی صورت گرفته است، می‌توان گفت در این مسیر طولانی، هنوز گام‌های برگرفتنی فراوان است و بسیاری از زوایای اندیشه او به‌درستی شناخته نشده. آثار مرتضای بغداد برآستی گنجینه‌ایست گرامی از برای برداشت «توشه تحقیق و ارمغانی تدقیق» در مباحث کلامی، و مایه تحصیل روشن‌بینی دینی «در مدرسه شرع و محکمه عقل». دریغا که بر این میراث ارجمند تاکنون بی‌مهری‌های فراوان رفته است. اکنون فرصتی به‌دست است و باید در آن نیک درنگید و خوب درنگریست.

کتاب حاضر با همین قصد سامان یافته است و می‌کوشد برخی از ابعاد کمتر کاویده‌شده در باب نگاه‌های سید مرتضی را بررسی نماید. این کتاب مجموعه‌ای است از مقالات پژوهشی و انتقادی در باب مکتوبات پُراج علم الهدی که در دو بخش تدوین یافته است: در قسمت نخست، برگردان فارسی چهار مقاله انگلیسی از محققان غربی به چاپ می‌رسد، و در بخش دوم، نه مقاله از نگارنده که پیش‌تر در مجلات و مجالات

مختلف نشر یافته است، با برخی اصلاحات و بازبینی‌ها بازچاپ می‌گردد. فصل مشترک تمام این مقالات ناظر بودن و پرداخت همه آنها به وجهی از وجوه آثار گونه‌گون شریف مرتضی، و به‌ویژه، میراث کلامی اوست. بنابراین، مقالات گردآمده در این مجموعه، صبغه‌ای کلامی دارد و امید است مطالعه آنها برای علاقه‌مندان به میراث کلامی سید مرتضی سودمند افتد.

امروزه، اندیشه‌ها و نگاشته‌های کلامی سید مرتضی، از چند جهت برای ما حائز اهمیت و شایان توجه جدی است: نخست آنکه مکتب کلامی شریف مرتضی اولین مکتب کلامی بازمانده «مبسوط» و «نظام‌مند» در فرهنگ امامیه به‌شمار می‌آید که نظامی مفصل و منسجم از اعتقادات امامیه را ارائه کرده است. این مکتب، همچنین، نمودار عقل‌گرایانه‌ترین مکتب پدیدآمده در کلام امامیه است که احیای آن در عصر حاضر، برای تعدیل خردگریزی حاکم بر جریان پرتطرفدار خشوی بسیار نافع و لازم به نظر می‌رسد. فزون بر اینها، نگاشته‌های کلامی سید مرتضی، آثاری اصیل و حاوی اندیشه‌های بدیع کلامی است و به هیچ وجه، رونوشتی محض از اندیشه‌ها و نوشته‌های متکلمان امامی پیش از او نیست. و دست آخر اینکه، مکتوبات کلامی شریف مرتضی قرائتی متقدم و خوانشی مهم از اعتقادات شیعی را حکایت می‌کند که برای شناخت تشیع راستین بسیار ثمربخش و گرانبهاست. همه این وجوه اهمیت، ضرورت پرداخت دقیق و عمیق به میراث کلامی شریف مرتضی را یادآور می‌شود که البته مقدمه آن، آماده‌سازی ویراست‌هائی دقیق و استوار از آثار کلامی اوست. چنان‌که در چند مقاله از این دفتر به تفصیل نشان داده‌ام، بسیاری از آثار کلامی شریف مرتضی با ویراست‌هایی سخت آشفته و بس مغلوط انتشار یافته است و این امر، انجام هرگونه تحقیق و تدقیق در باب آراء کلامی او را دشوار می‌سازد. امیدوارم ویراست‌هائی که از آثار شریف مرتضی به مناسبت کنگره بزرگداشت این چهره درخشان عالم تشیع نشر می‌یابد، ویراست‌هایی منقح و عالمانه از ثرات ارزشمند او باشد که زمینه مطالعات بیشتر در اندیشه‌های این متکلم وحید و ادیب فرید را فراهم نماید.

همچون آثار دیگر، کوشیده‌ام در حدّ توان و بضاعت ناتمام خویش، مکتوبی استوار و خالی از خلل فراروی دیده‌وران و داوران قرار دهم، لیک همچون هر اثر بشری دیگری،

بی‌گمان این نوشتار هم معروض بعض کاستی‌ها و نادرستی‌هاست. نگارنده پذیرای داوری و یادآوری‌های مشفقانه خوانندگان و دانشوران ارجمند است و از برای آنها سپاس فراوان می‌گذارد.

از گرامی‌دوستِ دانشورم جناب استاد جویا جهانبخش که بیشتر مقالات این دفتر را از نظر گذراندند و پاره‌ای اصلاحات سودمند را یادآور شدند کمال امتنان و سپاسگزاری را دارم. همچنین از ارباب و بانیان کنگره شریف مرتضی در مؤتسه علمی-فرهنگی دارالحدیث که تدوین این مجموعه به خواستاری آنان انجام گرفت، و نیز مدیر کاردان انتشارات طه، آقای دکتر سید علی‌رضا صالحی و همکاران گرانقدرشان آقای مهدی گلزاری و خانم معصومه کرم‌پور که زمینه انتشار شایسته این اثر را فراهم آوردند، متشکرم؛
والحمد لله رب العالمین.

حمید عطائی نظری

(استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)

اصفهان/ آذر ۱۴۰۰ هجری شمسی

بخش نخست

مقالات ترجمه شده

(۱)

اقبال یهودیان به کلام تشیع دوازده امامی: دست‌نوشتی از کتاب الذخیره شریف مرتضی در مجموعه آبراهام فِرکوفیچ سنت پترزبورگ*

زاینه اِشمیتکه

چکیده

در میان آثار کلامی پرشمارِ شریف مرتضی (د: ۴۳۶ ه.ق. / ۱۰۴۴ م.)، دو کتاب

*. مشخصات نشر متن انگلیسی این مقاله بدین شرح است:

Sabine Schmidtke, "Jewish Reception of Twelver Shī'ī kalām: A copy of al-Sharīf al-Murtaḍā's *Kitāb al-Dhakhīra* in the Abraham Firkovitch Collection, St. Petersburg", *Journal of Intellectual History of the Islamicate World* 2 (2014), pp. 50-74.

مقاله حاضر، تحریری مبسوط‌تر از مقاله پیشین راقم این سطور با عنوان «نسخه‌ای کهن از کتاب الذخیره شریف مرتضی (تاریخ کتابت: ۴۷۲ ق)» [چاپ شده در: مجله معارف، دوره بیستم، مرداد-آبان ۱۳۸۲، شماره ۵۹ (صص ۶۸ تا ۸۴)، ترجمه رضا پورجوادی] است و در چهارچوب هفتمین پروژه شورای تحقیقات اروپایی (FP7) با عنوان «بازیابی خردگرایی کلامی در قرون میانی جهان اسلام» فراهم گشته است. از کتابخانه ملی روسیه و کارکنان بخش نسخ خطی آن، به‌ویژه بوریس سایکوفسکی (Boris Sajkovski)، برای تمهید فرصت بررسی مجموعه خطی Ms.RNLArab.111 یک بار در آگوست سال ۲۰۰۳ میلادی و بار دیگر در ژوئن سال ۲۰۱۳ و همچنین به جهت اجازه نشر گزیده تصاویر نسخه خطی مورد بحث در این نوشتار متشکرم. نیز از کامیلا آدانگ (Camilla Adang)، حسن انصاری و گرگور شوارب (Gregor Schwarb) بخاطر ملاحظاتشان در باب صورت نخستین این مقاله سپاسگزارم. [یادآوری: در سرتاسر مقاله افزوده‌های مترجم (حمید عطائی نظری) در داخل قلاب نهاده شده است. همچنین بنا به الزام بانیان کنگره سید مرتضی، در تمام مقالات ترجمه شده در این کتاب، در شیوه ارجاع دهی به منابع در پاورقی‌ها و نیز کتابنامه تغییراتی صورت گرفته است].

المُلَخَّص و الذَّخِيرَة جامع‌ترین نگاشته‌های او در این علم به حساب می‌آید. [در مقاله حاضر] ارتباط میان این دو اثر و [نحوه] گذار و انتقال تاریخی هریک از آنها به بحث گذاشته شده است. نسخه‌ای ناقص از کتاب الذَّخِيرَة نیز که عالِم قرائیمی، علی بن سلیمان مقدسی کتابت آن را در رجب سال ۴۷۲ هجری قمری / دسامبر ۱۰۷۹-ژانویه ۱۰۸۰ میلادی در فسطاط به پایان برده است، در کتابخانه ملی روسیه، در سنت پترزبورگ به شماره MS.RNL Arab.111 نگهداری می‌شود. در این مقاله، نسخه یادشده به تفصیل معرفی شده و نتایج حاصل از آن برای آگاهی ما از گذار تاریخی این اثر مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

کلید واژه‌ها

شریف مرتضی، کتاب المُلَخَّص فی اصول الدِّین، کتاب الذَّخِيرَة فی اصول الدِّین، کتاب ذخیره العالم و بصیرة المتعلّم، معتزله یهودی، قرائیم، اقبال قرائیم به اندیشه شیعی، علی بن سلیمان مقدسی، مجموعه آبراهام فرکوویچ.

در میان آثار کلامی متعدّد متکلم برجسته امامی، شریف مرتضی (د: ۴۳۶ ه. ق. ۱۰۴۴ م. - و ۳۵۵ ه. ق. ۹۶۷ م.) دو کتاب المُلَخَّص و الذَّخِيرَة از جامع‌ترین نگاشته‌های وی به شمار می‌آید که تاریخ نگارش هیچ یک از آنها به نحو دقیق معلوم نیست.^۱ همان‌گونه که شریف مرتضی در عبارات پایانی الذَّخِيرَة بیان کرده است، او در آغاز بر آن قصد بوده که الذَّخِيرَة را در قالب کتابی موجز به نگارش درآورد، به این دلیل که در نظر داشته توضیحات مفصل‌تر را در کتاب جامع المُلَخَّص ارائه کند؛ اما زمانی که درمی‌یابد دیگر قادر به ادامه

۱. الشریف المرتضی، الذَّخِيرَة فی علم الکلام، تصحیح: احمد الحُسینی، قم، ۱۴۱۱ ه. ق. [۱۹۹۰-۱۹۹۱]، و المُلَخَّص فی اصول الدِّین، تصحیح: محمدرضا انصاری قمی، تهران، ۱۳۸۱ ش [۲۰۰۲].

حسین علی عبدالساتر (اوج الهیات نظری، ص ۳۸) [Abulsater, The Climax of Speculative Theology/۳۸] اظهار داشته که شریف مرتضی ادامه [املاء] المُلَخَّص را پیش از سال ۴۱۷ ه. ق. / ۱۰۲۶ م رها کرده است. [این پایان‌نامه دکتری به تازگی با تغییراتی قابل توجه در قالب کتاب منتشر شده است. مشخصات کتابشناختی آن بدین شرح است:

Hussein Ali Abulsater, *Shi'i Doctrine, Mu'tazili Theology al-Sharif al-Murtada and Imami Discourse*, Edinburgh University Press, June 2017, 256 pp.]

املائی الْمُلَخَّصَ نیست، به تدریج مباحث مطرح در الذَّخِیره را، خاصه آن موضوعاتی که در الْمُلَخَّص طرح نشده بود، با بسط بیشتری بیان می‌کند. شریف مرتضی در مقام توجیه کار خویش برآمده، خاطرنشان می‌کند که همین امر، علّت ناهماهنگی و اختلاف میان سبک نگارشی آغاز و پایان الذَّخِیره را و این را که چرا مباحث بخش‌های آغازین الذَّخِیره به طور مختصر، ولی مطالب بخش‌های پایانی آن، مفصّل‌تر مطرح شده است، روشن می‌کند. از این رو، او به خوانندگانش توصیه می‌کند به هر دو کتاب، که مطالبشان مکمل یکدیگر است، رجوع کنند.^۱ ابوالحسن محمد بن محمد بن احمد بُصْرَوی (د: ۴۴۳ ه. ق. ۱۰۵۱ م.) نیز بر این نکته که شریف مرتضی هیچ‌گاه کتاب الْمُلَخَّص را تکمیل نکرد، صَحّه گذاشته است. او در فهرستی که از آثار شریف مرتضی فراهم کرده است، تصریح نموده که [املائی] کتاب الْمُلَخَّص، ناتمام مانده است.^۲ نشانه دیگر بر اینکه الْمُلَخَّص ناقص مانده است، این است که شریف مرتضی در فصل‌های پایانی کتاب شرح جُمَل العلم والعمل - این مسأله که آیا این شرح، نگاشته خود شریف مرتضی است یا به احتمال قوی‌تر بر دست گُراجکی تألیف شده است، پرسشی مورد بحث در میان محققان است - هیچ ارجاعی به الْمُلَخَّص نداده است. این امر، برخلاف رَوْنَد فصولِ آغازین کتاب شرح جُمَل است که به صفات الهی اختصاص یافته و در آن، نویسنده در چندین موضع به الْمُلَخَّص ارجاع

۱. شریف مرتضی، الذَّخِیره، ص ۶۰۷، سطرهای ۱۰-۱۶:

«وبین أوائل هذا الكتاب وأواخره تفاوت ظاهر، فإن أوله على غاية الاختصار، والبسط والشرح معتمدان في أواخره. والعذر في ذلك أنا بدأنا بإملائه والنية فيه الاختصار الشديد تعويلاً على أن الاستيفاء والاستقصاء يكونان في كتاب المُلَخَّص، فلما وقف تمام إملاء المُلَخَّص لعوائق الزمان التي لا تملك، تغيرت النية في كتابنا هذا وزدنا في بسطه وشرحه. وإذا جمع بين ما خرج من كتاب المُلَخَّص وجعل ما انتهى إليه كأنه لهذا الكتاب وجد بذلك الكلام في جميع أبواب الأصول مستوفى مستقصى».

درباره ارتباط میان این دو اثر همچنین نگاه کنید به: عبدالساتر، أوج الهیات نظری، صص ۳۸ و ۳۹.

۲. شریف مرتضی اجازه‌ای برای بُصْرَوی (به تاریخ شعبان ۴۱۷ ه. ق. / سپتامبر - اکتبر ۱۰۲۶ م.) صادر کرده و بدین طریق به او اجازه نقل و روایت همه آثار مندرج در آن فهرست را داده است. متن اجازه، که مشتمل بر فهرست آثار سید مرتضی نیز هست، توسط [میرزا عبدالله اصفهانی] آفندی در ریاض العلماء، ج ۴، صص ۳۹-۳۸، ج ۵، ص ۱۵۸ نقل شده است. همچنین بنگرید به: عبدالرزاق مُحیی الدین؛ أدب المرتضی من سیره وأثره، بغداد، ۱۹۵۷، صص ۱۳۱ به بعد، عبدالساتر، أوج الهیات نظری، صص ۴۳ و ۴۴. همچنین ر.ک: آقا بزرگ طهرانی، الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۱۰.

داده است.^۱ آقا بزرگ طهرانی یگانه نسخه بازمانده از المُلَخَّص را، که در آن زمان در تملک شیخ الإسلام زنجانی بوده، مشتمل بر چهار جزء معرفی کرده است - تقسیم نسخه به این چهار جزء ممکن است از سوی خود نویسنده صورت گرفته باشد.^۲ این نسخه، از آغاز، افتادگی دارد (حدود یک پنجم جزء نخست آن افتاده است) و شامل بخش‌های مختص به خداوند و صفات او و همچنین قسمت‌هایی از بخش مربوط به عدل الهی می‌شود - باب الکلام فی الصفات، باب الکلام فی نفی الرؤیة، باب الکلام فی العدل، باب الکلام فی الإرادة، باب الکلام فی الکلام، باب الکلام فی المخلوق، و در جزء چهارم، باب الکلام فی الاستطاعة. چند بخش اندکی که در جزء چهارم مندرج است، در واقع، از کتاب الذخیره برگرفته شده است. دست‌نوشته مورد گفت‌وگو، اکنون متعلق به کتابخانه مجلس در تهران است (نسخه مجلس به شماره ۸۶۰۷۰ «شماره قبلی ۹۶۳۲»)، و نسخه اساسی تصحیح محمدرضا انصاری قمی از کتاب قرار گرفته است که سه جزء نخست المُلَخَّص را منتشر کرده است، جزء سوم در میانه بحث الکلام فی المخلوق خاتمه یافته است.^۳ در پایان جزء دوم، تاریخ چهارم ذوالقعدة سال ۱۰۳۷ هـ. ق. ۶/ جولای ۱۶۲۸ م. به دست کاتب ناشناسی، نوشته شده است.^۴

برخلاف المُلَخَّص، شکی نیست که شریف مرتضی کتاب الذخیره را تکمیل کرده بوده است. با این وصف، نسخ بازمانده از این اثر آشکارا همگی ناقص‌اند و از کل کتاب آگاهی

۱. شرح جُمَل العلم والعمل، صص ۵۱ و ۷۸. در این کتاب ارجاعات متعددی به آثار پیش‌تر نگاشته شده شریف مرتضی آمده است؛ همچنین بنگرید در ادامه، پاورقی ۱۲.

۲. آقا بزرگ طهرانی، الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۱۰.

۳. برای توصیفی مبسوط از این دست‌نوشته بنگرید به: مقدمه مصحح بر المُلَخَّص، صص ۳۲ به بعد. تصاویری از این نسخه در کتابخانه مرعشی (بنگرید: <http://www.aghazorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=193173>) و در مرکز

احیای میراث اسلامی (<http://www.aghazorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=191567>) در قم نگهداری می‌شود.

۴. المُلَخَّص، ص ۳۳۴. در باب این نسخه همچنین بنگرید به: معجم التراث الکلامی، ج ۵، ص ۲۴۳، ش ۱۱۴۳۵، که با ارجاعات افزونتری همراه است. ابویعلی سَلَّار (سالار) بن عبدالعزیز دیلمی (د: ۴۴۸ هـ. ق/ ۱۰۵۷ م <؟>) ظاهراً اثری با عنوان تتمیم المُلَخَّص در تکمیل المُلَخَّص شریف مرتضی نگاشته بوده است. او اثر دیگری نیز به نام التذکره فی حقیقه الجواهر والغرض تألیف کرده بوده است. هر دو اثر از میان رفته‌اند. رک. آقا بزرگ طهرانی، الذریعه، ج ۳، صص ۳۴۳ و ۳۴۴، ش ۱۲۳۶؛ ج ۴، ص ۲۴، ش ۷۵؛ معجم التراث الکلامی، ج ۲، ص ۱۶۰، ش ۳۲۲۳.

نداریم. [سید] احمد حُسینی [اشکوری] برای تمهید تصحیح خود از الذخیره، که در سال ۱۴۱۱ ه. ق. ۱۹۹۰-۱۹۹۱ م. منتشر شد، از دست‌نوشته‌های زیر استفاده کرده است:

۱) نسخه آستان قدس [رضوی] (مشهد) به شماره ۳۲۴۴ (نسخه مشهد، الهیات ۱۴۹۰۵). این دست‌نوشته بر دست‌کاتبی به نام علی بن کمال الدین علی استرآبادی کتابت شده است و آن را در ۲۵ جمادی الأولى سال ۸۹۲ ه. ق. ۱۹/ می ۱۴۸۷ م. به پایان برده است. نسخه‌ای که استرآبادی از روی آن استنساخ کرده، دست‌نوشته‌ای است به خط نویسنده‌ای به نام محمد بن علی بن هارون بن محمد بن موسوی که تاریخ کتابت آن ۲۱ رجب سال ۵۰۵ ه. ق. ۲۳/ ژانویه ۱۱۱۲ م. است.^۱

۲) نسخه آخوند (=مدرسه آخوند همدان، یا کتابخانه غرب همدان) به شماره ۴۶۳۵، که به گمان مصحح الذخیره، تاریخ کتابت آن به قرن ۱۱ هجری/ ۱۷ میلادی بازمی‌گردد.^۲ همان‌گونه که احمد حُسینی خاطرنشان کرده است، هر دو نسخه اشکالات و اغلاط فراوانی دارد.^۳ با توجه به اغلاط و لغزش‌های یکسان متعدد در هر دو نسخه، می‌توان دریافت که این دو دست‌نوشته (مستقیماً یا غیرمستقیم) به نسخه اصل واحدی می‌رسند. همچنین، نسخه شماره ۴۶۳۵ مدرسه آخوند از آغاز و انجام افتادگی دارد. افزون بر این، کاتب نسخه (یا کاتب نسخه اصل او) جملات و/یا خطوطی را به طور کامل از قلم انداخته است، در نتیجه، متن به کلی معیوب است. نسخه شماره ۳۲۴۴ آستان قدس رضوی نیز به شدت از آغاز آسیب دیده و اغلب مخدوش است. به همین جهت، ویراست احمد حُسینی از الذخیره فاقد مقدمه و فصول آغازین کتاب است و حدس‌های او در [تصحیح] سرتاسر متن، لاجرم در حد احتمال باقی می‌ماند.

۱. برای تصویر صفحه عنوان نسخه و صفحات اول و آخر آن (از جمله ترقیمه نسخه) بنگرید به: مقدمه مصحح بر الذخیره، صص ۶۶ و ۶۷. میکروفیلمی از این نسخه در کتابخانه مرعشی قم موجود است؛ رک: درایتی، فهرستگان، ج ۱۶، ص ۷۸.

۲. برای توصیف این نسخه بنگرید به: مقصود، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه غرب، ص ۱۳۲۵. رک. همچنین به: مقدمه مصحح بر الذخیره، صص ۶۸ و ۶۹ (عکس صفحات آغاز و انجام نسخه). میکروفیلم‌هایی از این نسخه در کتابخانه مرعشی قم و نیز کتابخانه دانشگاه تهران نگهداری می‌شود؛ رک: درایتی، فهرستگان، ج ۱۶، صص ۷۸ و ۷۹.

۳. رک: مقدمه مصحح بر الذخیره، صص ۶۳ و ۶۴.

این احتمال می‌رود که ترتیب فصول کتاب به نحوی که هم‌اکنون در این دو نسخه و ویراست آن شاهد هستیم، لزوماً مطابق با ساختار اصلی کتاب الذخیره نباشد و این ترتیب حاکی از آن است که احتمالاً بخش‌های قابل توجهی فراتر از مقدمه و فصول آغازین کتاب در واقع از دست رفته است. متن ویراسته و منتشر شده از الذخیره با بحثی در باب تولید شروع شده و پس از آن، موضوعات دیگری که اغلب در سیاق مباحث عدل الهی مطرح می‌شود (الكلام في الاستطاعة و أحكامها و ما يتعلق بها، الكلام في التكليف) آمده است. در ادامه، دو بخش به اِعدام و اِعادۀ (الكلام في الإعادة و ما يتعلق بها و يرجع إليها) - که در کتاب‌های کلامی جامع به طور معمول در موضعی متأخر قرار گرفته‌اند - و اصناف معرفت و تعقل (الكلام في المعارف والنظر و أحكامها و ما يتعلق بهما) که انتظار طرح این موضوع [معمولاً] در آغاز کتاب می‌رود، اختصاص یافته است. بدنبال این فصول، بخش‌های دیگری آمده که دوباره مربوط به سرفصل عدل الهی است، یعنی الكلام في اللطف، الكلام في الأصلح، الكلام في الآلام، الكلام في الآجال، الكلام في الأرزاق، الكلام في الأفعال. پس از بخش‌هایی که حاوی مباحثی حول محور عدل الهی است، در کتاب الذخیره سه بخش دیگر وارد شده است که مشخصاً به فصولی در باب نُبُوت تعلق دارد؛ یعنی الكلام في النُّبُوت، الكلام في الأخبار و الكلام في النَّسَخ. بعد از این، بخشی در باب امامت آمده است (الكلام في الإمامة)، که از پی آن، بحثی در خصوص وعد و وعید (الكلام في الوعيد السمعي) مندرج است. کتاب الذخیره با فصلی درباره امر به معروف و نهی از منکر (الكلام في الأمر بالمعروف و النهي عن المنكر) خاتمه می‌یابد. اگرچه در ویراستِ یادشده از الذخیره هیچ نشانی از بحث درباره صفات الهی دیده نمی‌شود و از این رو، این کتاب هیچ هم‌پوشی موضوعی با بخش‌های بازمانده از کتاب المُلَخَّص ندارد، ارجاعاتی که نویسنده گاه به بخش‌های متقدم‌تر الذخیره داده است و هم‌اکنون در قسمت‌های بازمانده از این کتاب برای آنها مرجع و مایزائی پیدا نمی‌شود، به طور حتم حکایت از آن دارد که برخی از بخش‌های الذخیره در حقیقت از دست رفته است.^۱ افزون بر این، در شرح

۱. بنگرید برای نمونه: الذخیره، ص ۱۲۷، در اینجا فصلی گشوده شده که در آن ارجاعی به بحثی پیش‌تر مطرح شده درباره «اراده» آمده است، در حالی که در ویراست کنونی الذخیره چنان بحثی وجود ندارد (قد مضی فی هذا الكتاب أنَّ الإرادة تتعلق بمراحلها على جهة الحدوث ...).

پیش‌گفته بر جُمْل العلم و العمل شریف مرتضی، شاهد ارجاعاتی مکرر به الذَّخیره هستیم که دو مورد از آنها در بخش مربوط به «توحید» صورت گرفته است.^۱ همچنین شیخ طوسی در شرحش بر رساله جُمْل العلم والعمل، که کتاب تمهید الأصول نام گرفته است، ابراز داشته که شریف مرتضی هر دو کتاب المُلَخَّص و الذَّخیره اش را با بحثی در باب «نظر» آغاز کرده بوده است.^۲ عبارات پایانی سید مرتضی در کتاب الذَّخیره که در آنها خوانندگان اثر خود را برای [بسط] بخش‌های فشرده آغازین الذَّخیره به اثر مبسوط‌ترش، یعنی المُلَخَّص، ارجاع داده است، آشکارا موجب عدم نقل و استنساخ بخش‌های آغازین الذَّخیره [در ادوار بعدی] شده است. اینکه در نسخه موجود از المُلَخَّص در کتابخانه مجلس به شماره ۸۶۰۷۰، سه جزء نخست، مشتمل بر متن المُلَخَّص است و در ادامه، جزء چهارم نسخه حاوی آن بخش‌هایی از الذَّخیره است که پس از تصمیم شریف مرتضی به ترک املاي المُلَخَّص نوشته شده است، حدس یادشده را تأیید می‌کند.

[سید] احمد حُسینی در تصحیح خویش از کتاب الذَّخیره از دو نسخه دیگر کتاب غفلت کرده است: یکی نسخه‌ای که در کتابخانه مرعشی قم^۳ نگهداری می‌شود، و دیگری نسخه‌ای که به مجموعه (پیشین) حاج میرزا حُسین نوری تعلق داشته و مکان کنونی آن نامشخص است.^۴ او به بخش‌های مربوط به الذَّخیره که در نسخه پیشگفته مجلس به شماره ۸۶۰۷۰ کتابت شده است (بنگرید پیش از این) نیز رجوع نکرده است. افزون بر این، معلوم است که حُسینی از دیگر نسخه ناقص الذَّخیره که در ضمن مجموعه آبراهام فِرکوویچ در کتابخانه ملی روسیه در سنت پترزبورگ، به شماره MS.RNL Arab.111 (۱۵۴ برگ، ۱۴/۵ × cm، ۱۸-۱۶ سطر در هر صفحه) نگهداری

۱. شرح جُمْل العلم والعمل، صص ۵۱ و ۷۸ (هر دو در بخش توحید)، صص ۱۹۲، ۲۱۰، ۲۳۵. (در بخش مختص به امامت).

۲. تمهید الأصول، ص ۲؛ همچنین ر.ک. شرح جُمْل العلم والعمل، ص ۱۲۴، پاورقی ۱.

۳. نسخه مرعشی شماره ۶۸۳۸؛ این دست‌نوشته در قرن یازدهم هجری/ شانزدهم میلادی کتابت گردیده و مشتمل بر ۱۶۹ برگ است. بنگرید: حُسینی/ مرعشی، فهرست کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی، ج ۱۷، ص ۲۸۹. برای من میسر نشد که این نسخه را بررسی کنم.

۴. آقا بزرگ طهرانی در الذریعه، ج ۱۰، صص ۱۱-۱۲، ش ۵۵ به آن اشاره کرده است. این مجموعه خطی پس از درگذشت حاج میرزا حسین نوری پراکنده شد. بنگرید: مدرسی، آشنایی با چند نسخه خطی.

می‌شود، هیچ اطلاعی نداشته است. این نسخه کمتر از چهار دهه پس از درگذشت شریف مرتضی در سال ۴۳۶ ه.ق/۱۰۴۴ میلادی کتابت شده است و بنابراین، حتی تاریخ آن مقدم بر تاریخ کتابت نسخه‌ای است (مکتوب در سال ۵۰۵ ه.ق./۱۱۱۲ م.) که نسخه شماره ۳۲۴۴ آستان قدس رضوی [کتابت شده در سال ۸۹۲ هجری قمری] از روی آن استنساخ شده است. بر اساس انجامة (/ترقیمه) نسخه الذخیره محفوظ در مجموعه فِرکوویچ (برگ شماره ۱۵۴ ب، سطرهای ۱۰-۱۵ «تصویر شماره ۱») این دست‌نوشته در رجب سال ۴۷۲ ه.ق./ دسامبر ۱۰۷۹-ژانویه ۱۰۸۰ م. در قسطنطنیه مصر به دست عالی بن سلیمان کتابت شده است. عنوان کتاب در صفحه نخست نسخه، کتاب ذخیره العالم وبصيرة المتعلم، ذکر شده است^۱:

تم کتاب ذخیره العالم وبصيرة المتعلم | إملأ الشریف الجلیل المرتضی رضی الله عنه
| وفرغ من نسخه لنفسه عالی بن سلیمان | بقسطنطین مصر فی شهر رجب سنة ۴۷۲
والحمد لله علی نعمائه وهو حسبي وبه | استعین وحده.

کاتب این دست‌نوشته، متکلم قرائیمی پراوازه قرن پنجم هجری/ یازدهم میلادی، ابوالحسن علی بن سلیمان المُقدّسی است که اهل اورشلیم بوده. بعدها او از نزدیک با سهل بن فضل نُستری، متکلم قرائیمی برجسته مصر در نیمه دوم قرن پنجم هجری/ یازدهم میلادی مرتبط شد و او را به استادی خویش برگزید. علی بن سلیمان منتخبانی را از شروح متقدم گوناگون بر أسفار خمسة [= کتب پنج‌گانه/ تورات/ پنج کتاب نخست عهد عتیق] (Pentateuch) گردآورد و نگاشته‌های بسیاری از کلام معتزلی را نیز استنساخ و بعضاً تلخیص نمود.^۲

۱. برای توصیف این نسخه بنگرید به: اشمیتکه، دست‌نوشته‌های معتزلی در مجموعه آبراهام فِرکوویچ

Schmidtko, "Mu'tazili Manuscripts in the Abraham Firkovitch Collection"

صص ۴۲۲-۴۲۸. عنوان اثر در این نسخه [یعنی: کتاب ذخیره العالم وبصيرة المتعلم] با عنوان آن به گونه‌ای که در صفحه عنوان نسخه آستان قدس رضوی به شماره ۳۲۴۴ آمده است (کتاب ذخیره العالم وبصيرة المتعلم) اندکی متفاوت است. در نسخه آخوند به شماره ۴۶۳۵ عنوانی ذکر نشده است چرا که آغاز آن افتاده است. در حاشیه بالایی نخستین برگه بازمانده از این نسخه، نام اثر چنین معرّفی شده است: «هذا کتاب فی الکلام وأصول الدین لسید المرتضی علیه وعلیه کتابه بالمذخیره وهو کتاب جلیل مشهور».

۲. درباره او بنگرید به: یورسیف، درباره زمانه و محل زندگی نویسنده قرائیمی علی بن سلیمان

Borisov, О времени и месте жизни караимского писателя Али ибн Сулеймана.